

Володимир Панов (м. Ужгород)

Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр.

У статті здійснено спробу проаналізувати кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. з урахуванням змін в структурі власності на землю. Критично розглядається роль особистих селянських господарств, як основних виробників продукції в досліджуваний період. Наводяться аргументи на користь гіпотези про зв'язок між занепадом промисловості в області та кризою в сільському господарстві.

Ключові слова: сільське господарство, особисті селянські господарства (ОСГ), самозабезпечення, деіндустріалізація, примітивізація виробництва.

Volodymyr Panov

Crisis in agriculture of Transcarpathian region in the 1990 s

The crisis phenomena that struck the Ukrainian economy during the first years of its independence have also strongly affected the agriculture of the Trans Carpathian region, although their course was not as catastrophic as in the industry. In the early 1990's the region's agricultural sector had some positive tendencies associated primarily with the start of the farm movement, the peasants' ability to freely dispose of their products of labor and land reform. However, it did not make the peasants the full owners of land plots and retained their dependence on the heads of agricultural enterprises. Nevertheless, the destructive processes were predominant: the quality of land deteriorated; fixed assets in the farms of the public sector were worn; technical base was becoming obsolete, the number of livestock and poultry decreased, yields decreased, and so on. The crisis in the agriculture of Trans Carpathians led to a significant reduction in production in the public agricultural sector. This reduction was partially offset by the growth of production in private peasant farms that arose as a result of agrarian reform. The development of personal peasant farms became a forced response of the population to deindustrialization, unemployment, food supply crisis. It can be stated that the situation in the agriculture of Trans Carpathians in the 1990-ies was a logical consequence of destructive processes in the economy as a whole.

Key words: agriculture, personal peasant household,; self-reliance, deindustrialization, simplification of production.

Владимир Панов

Кризисные явления в сельском хозяйстве Закарпатской области в 1990-е гг.

В статье предпринята попытка проанализировать кризисные явления в сельском хозяйстве Закарпатской области в 1990-ые гг. с учётом изменений в структуре собственности на землю. Критически рассматривается роль личных крестьянских хозяйств, как главных производителей сельхозпродукции в рассматриваемый период. Приводятся аргументы в пользу гипотезы про связь между упадком промышленности в области и кризисом в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, личные крестьянские хозяйства, самообеспечение, деиндустриализация, примитивизация производства.

Кризові явища, що вразили економіку України в перші роки незалежності, сильно позначилися й на сільському господарстві Закарпатської області, хоча їхній перебіг й не був настільки катастрофічним, як у промисловості. Так, якщо за період 1990-1997 рр. частка області в обсязі промислової продукції України зменшилася з 1,2 до 0,4% (тобто обсяги промислового виробництва в області скорочувалися швидше, ніж в цілому по Україні), то частка у валовій продукції сільського господарства, навпаки, зросла з 1,5 до 2,1%¹.

Статистичні дані демонструють суттєве погіршення показників сільського господарства в області. За період 1990-1997 рр. виробництво зерна зменшилося на 24%, овочів – на 20,2%, фруктів – на 2%, винограду – на 69,1%, м'яса – на 25,7%, молока – на 5,7%, яєць – на 11%, вовни – на 65,6% (тільки виробництво картоплі зросло на 9,9%). Кількість голів великої рогатої худоби зменшилася за вказаний період на 41,2%, свиней – на 29,9%, овець та кіз – на 53,4%, птиці – на 30%². Продуктивність у розрахунку на площу по основних видах продукції також суттєво зменшилася³. Знизилася продуктивність праці – виробництво на одного працівника зменшилося з 1247 грн. в 1990 р. до 893 грн. в 1999 р.⁴

У сільському господарстві області на початку 1990-х рр. спостерігалися певні позитивні тенденції, пов'язані насамперед із започаткуванням фермерського руху, отриманою селянами можливістю вільно розпоряджатися продуктами своєї праці та земельною реформою, що, втім, так і не зробила селян повноправними власниками земельних ділянок і зберегла їхню залежність від керівників сільгоспідприємств. Проте, переважали все ж таки руйнівні процеси: погір-

шувалася якість землі, в господарствах суспільного сектора зношувалися основні фонди, застарівала технічна база, зменшувалося поголів'я худоби і птиці, знижувалася врожайність тощо. Внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – в 5 разів. Внаслідок фінансової скрути сільгоспідприємства були не здатні поновлювати матеріально-технічну базу, що призвело до дефіциту в тракторах, комбайнах та іншій техніці⁵. Майже в 10 разів зменшилося використання паливно-енергетичних ресурсів (з 285,9 тис. тонн умовного палива в 1990 р. до 29,4 тис. тонн в 1997 р.)⁶.

Попри це, в цілому спад виробництва сільськогосподарської продукції за 1990-1996 рр. на Закарпатті склав лише 19,4%, тобто був значно нижчим, аніж у цілому по Україні (41,1%) або по групі областей регіону Карпат (28,5%)⁷.

Закарпаття навіть після кількох десятиліть радянської індустріалізації залишалася областю із суттєвою часткою сільського господарства в структурі економіки, тобто було індустріально-аграрною областю. Відносно м'який спад у виробництві у сільському господарстві в 1990-ті рр. з одного боку, та, з іншого боку, катастрофічне (на 69% за 1990-1996 рр.) скорочення промислового виробництва, що призвело до практичного зникнення цілих галузей промисловості в області впродовж 1990-х рр., створили тенденцію до збільшення частки сільського господарства у регіональній економіці. Так, питома вага сільського господарства у валовій доданій вартості області впродовж десятиліття постійно зростала, досягнувши 23,8% в 1996 р. і 29,7% в 2000 р. Суттєво зросла і доля сільського господарства в експорті області – до 5,3% у 2000 р.⁸.

¹ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 16–17, 21.

² Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 42–43.

³ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 46–47.

⁴ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 45.

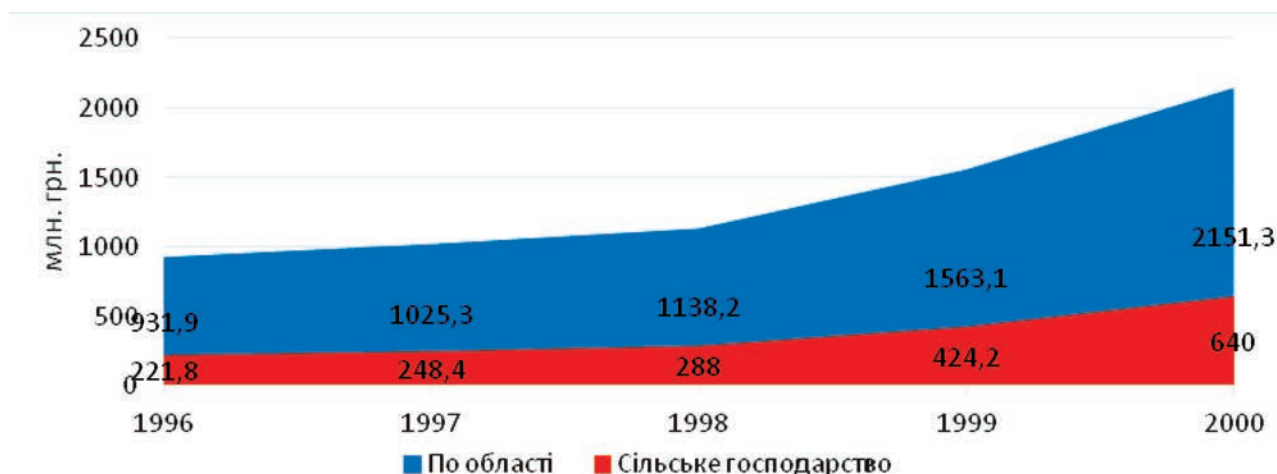
⁵ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 77.

⁶ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 20.

⁷ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 14.

⁸ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 54.

Діаграма 1.

Обсяги валової доданої вартості (у фактичних цінах)⁹

На тлі різкого зменшення кількості зайнятих у промисловості відбувався також перерозподіл трудових ресурсів на користь сільського господарства. В 1998 р. 204,1 тис. осіб були зайняті в сільському та лісовому господарстві, що становило 40% від загальної кількості зайнятих в економіці області¹⁰. Станом на 2001 р. в структурі зайнятості області вже 41,5% займали особисті підсобні господарства (36,8%), сільгосп підприємства (3,9%) та фермерські господарства (0,9%)¹¹, причому зайнятість у перших і третіх впродовж 1990-х рр. зростала, а в других – скорочувалася.

Необхідно відзначити, що криза сільськогосподарського виробництва розгорталася на тлі земельної реформи, спрямованої на формування багатуокладної сільської економіки. Здійснення першого етапу земельної реформи в області мало важливі соціальні результати: у володінні і користуванні громадян, включаючи селянські (фермерські) господарства, опинилися 235 тис. га сільськогосподарських угідь, або в 4 рази

більше, ніж в 1991 р. За цей період 218 тис. громадян, або 71,9%, приватизували свої збільшені розміром присадибні ділянки¹². Таким чином відбувся значний перерозподіл сільгоспугідь: якщо в 1991 р. 57% з них перебувало у використанні колективних сільськогосподарських підприємств, 18% – держпідприємств і лише 12% у використанні громадян, то в 1998 р. громадянам належало вже 50% всіх сільгоспугідь області (КСГП – 37%, державним підприємствам – 9%)¹³.

За досліджуваній період частка суспільного сектора у обсязі валової продукції сільського господарства скоротилася з 46,8% до 10,9%¹⁴. Натомість, впродовж 1990-х рр. частка особистих селянських господарств (ОСГ) в сільгоспвиробництві продовжувала зростати і досягла зрештою рівня бл. 90%. З сер. 1990-х рр. на Закарпатті за рахунок одноосібної праці населення (поза суспільним сектором виробництва в сільському господарстві) вироблялося 95–97% картоплі, 87–92% овочів, 86–95% молока, 82–93% м'яса¹⁵.

⁹ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 6

¹⁰ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 8.

¹¹ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 17.

¹² Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С.74–75.

¹³ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 40.

¹⁴ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 42.

¹⁵ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 81.

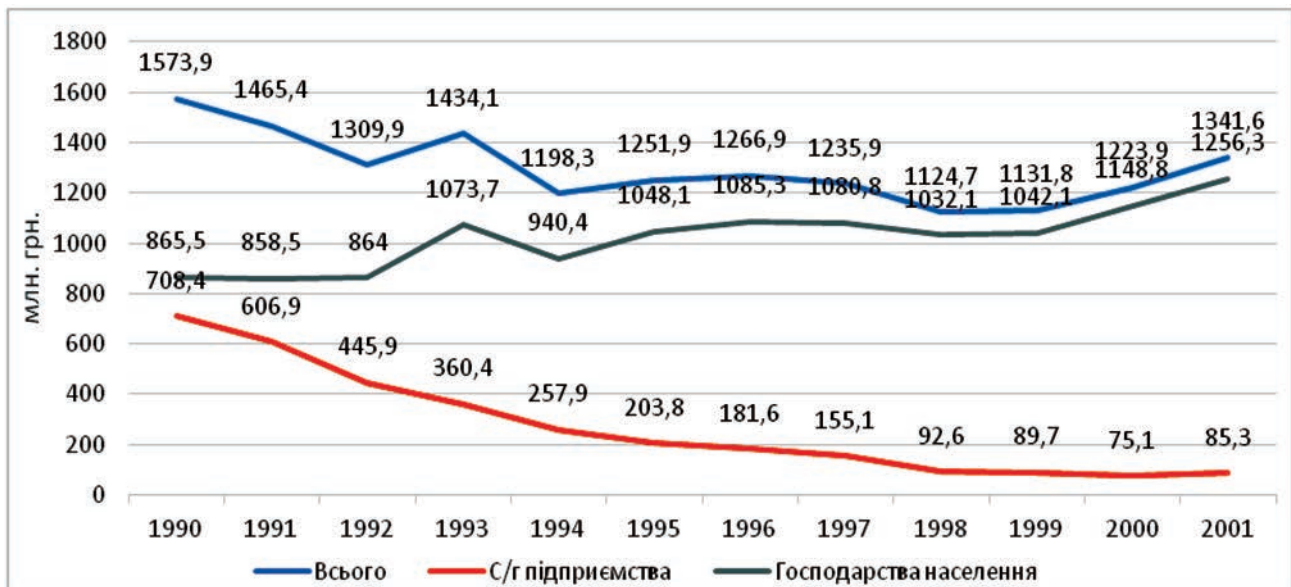
Хоча значною мірою таке різке збільшення частки приватного сектора пояснюється збільшенням частки сільгоспугідь у приватному володінні, інша не менш важлива причина – це значно вища продуктивність приватного сектора. Попри зниження більшості показників його діяльності, це зниження не було таким різким, як у суспільному секторі, і починалося зі значно вищих показників. Досить навести лише статистику по виробництву валової продукції на площу угідь, що слугує надійним індикатором економічної ефективності: в підприємствах суспільного сектора цей показник зменшився зі 209,2 тис. грн. на 100 га в 1990 р. до 46,0 тис. грн. на 100 га в 1999 р., або у 4,5 рази. За той самий період аналогічний показник в господарствах населення зменшився з 793,4 тис. грн. на 100 га до 430,1 тис. грн. на 100 га, тобто падіння склало бл. 46%¹⁶.

Розвал великих сільськогосподарських підприємств та повільний розвиток фермерських господарств призвели до того, що господарства населення, в першу чергу особисті селянські

господарства (ОСГ), стали головним виробником сільгосппродукції та забезпечували найбільшу зайнятість. В 2001 р. ОСГ забезпечували майже третину (31,8%) валової доданої вартості області¹⁸. В 1999 р. в ОСГ (без врахування фермерських господарств) було вироблено 99,4% картоплі, 95% овочів, 97,1% плодів та ягід, 91,9% м'яса, 92,6% молока. На фоні загального зниження поголів'я великої рогатої худоби в суспільному секторі більше ніж у 5 разів в порівнянні з 1990 р., в індивідуальному та приватному секторі спостерігалось їх збільшення. За період з 1990 по 1998 рік цей сектор економіки збільшив поголів'я худоби на 13,4%, у тому числі корів – на 50%, овець та кіз – на 23%, птиці – на 115%¹⁹. Якщо найвища кількість утримуваної худоби в суспільному секторі припала на середину 1980-х рр., то господарства приватного сектора почали різко нарощувати поголів'я в середині 1990-х рр. Це наслідок здійснюваної аграрної реформи і змін аграрних відносин на селі, в результаті яких майже кожен селянин отримав землю, що дало можливість наростити

Діаграма 2.

Валова продукція с/г (всього, в т.ч. сільськогосподарські підприємства та господарства населення) у порівняних цінах 2000 р., млн грн.¹⁷

¹⁶ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 45.

¹⁷ Там само. – С. 7.

¹⁸ Мікловда В.П. Агрпромишлеве виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В.П. Мікловда, М.В. Газуда. – Ужгород: Ліра, 2008. – С. 110.

¹⁹ Статистичний щорічник Закарпаття за 1998 р. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. – С. 133.

кількість утримуваної худоби. Але навіть в 1997 р. господарства приватного сектора не досягли показників 1946 р. за кількістю утримуваної великої рогатої худоби та овець²⁰.

Здавалося би, функціонування ОСГ слід розглядати як однозначно позитивне явище – доказ успішності аграрної реформи, повернення традицій господарювання на власній землі, перевагу ринкових методів і т. п. Справді, не можна заперечувати той факт, що за умов кризи сільськогосподарських підприємств ОСГ стали своєрідним амортизатором, який певною мірою компенсував катастрофічний спад виробництва продукції в суспільному секторі²¹.

Однак при глибшому розгляді доводиться визнати, що розвиток ОСГ доцільніше трактувати не як успіх ринкових перетворень на селі, а як вимушену захисну реакцію населення області на затяжну кризу продовольчого забезпечення, що виникла ще в радянський час і загострилася на початку 1990-х рр., через занепад великих сільськогосподарських підприємств, інфляцію, безробіття та кризу неплатежів. З цієї точки зору, величезна роль ОСГ в сільськогосподарському виробництві Закарпатської області в 1990-ті рр. відображала глибоку системну кризу економіки.

Особливістю ОСГ в умовах Закарпатської області 1990-х рр. було те, що вони працювали на самозабезпечення сім'ї продуктами харчування, а тому були багатогалузевими і нетоварними, реалізуючи лише деякі надлишки продукції на ринку. З'явившись як реакція на кризу продовольчого постачання, з часом більшість з ОСГ перестали бути підсобними, тобто другорядними, а трансформувалися в основну організаційну форму трудової діяльності для значної частини сільських жителів, а їхньою доміантною ознакою був низький рівень механізації трудових процесів, висока питома вага використання ручної праці, що не потребує високої кваліфікації, сезонний характер роботи, відсутність регламентованого режиму робочого часу²². Відносно успішне функціонування ОСГ на перший погляд здається парадоксальним, адже витрати

праці та інших факторів виробництва на одиницю продукції в них були значно вищі. Проте слід врахувати, що катастрофічне падіння промислового виробництва вивільнило величезну кількість робочих рук, надавши в розпорядження ОСГ такий важливий виробничий ресурс, як дешева ручна праця, що дозволяла їм із мінімальним залученням технічних засобів залишатися конкурентоздатними на ринку²³.

Попри це, як зазначає В. П. Мікловда, ОСГ не можуть вважатися стратегічним напрямом формування цивілізованого сільського виробника ринкового типу, адже «дрібні за розміром земельних площ господарства [...] значно гірше використовують сукупний ресурсний потенціал і мають нижчі показники виходу продукції в розрахунку на працівника, господарство та одиницю капіталу»²⁴.

Значною мірою кризові явища в сільському господарстві були обумовлені невідповідністю панівних відносин власності та виробництва на селі вимогам ефективного господарювання та складністю переходу до ринкової економіки, низькою продуктивністю праці, застарілістю технологій, зношеністю фондів тощо. Але, на нашу думку, криза в сільському господарстві також була й реакцією на стрімку деіндустріалізацію, що відбулася в області в 1990-ті рр. Історичні приклади демонструють тісний зв'язок між розвитком промисловості (в першу чергу обробної) та сільським господарством. Так, у Німеччині спроби впровадження окупаційними силами в 1946–1947 рр. т. зв. «плану Моргентау» – плану послаблення промислової потужності Німеччині – створили серйозні економічні проблеми: деіндустріалізація призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства, адже чимало з колишніх промислових робітників повернулися до аграрного виробництва, створюючи таким чином тиск на продуктивність та заробітну плату.

Схожі наслідки для сільського господарства мав і розвал промисловості на Закарпатті в 1990-ті рр.

²¹ Мікловда В.П. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / В.П. Мікловда (ред.). – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – С. 183.

²² Там само. – С. 172.

²³ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 157–158.

²⁴ Мікловда В.П. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / В.П. Мікловда (ред.). – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – С. 183–184.

По-перше, вивільнення робітників з промисловості через закриття багатьох підприємств призвело до збільшення кількості зайнятих в сільському господарстві, в першу чергу в особистих селянських господарствах (особливо в сільській та гірській місцевості). Справді, як стверджує відомий аграрний економіст М.А. Лендел, на зростання рівня зайнятості сільських жителів у ОСГ впливав як позитивний фактор (реформування відносин власності й отримання селянами земельних наділів), так і низка негативних – економічна криза, нестабільна зайнятість в галузях промисловості, зменшення посівів під трудомісткими культурами тощо²⁵. На Закарпатті, з його вкрай обмеженими земельними ресурсами, цей процес призвів до появи дрібноземельного, низькотехнологічного, неспеціалізованого сільськогосподарського виробництва, зорієнтованого в основному на власне споживання.

Збільшення кількості зайнятих у ОСГ, головною метою яких було самозабезпечення, суттєво знизило продуктивність у галузі. В свою чергу, низька продуктивність в домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею (в т.ч. в сільському господарстві) «заморожує» рівень заробітної плати, що обмежує купівельну спроможність робітників і тримає рівень заробітної плати в інших галузях на так само низькому рівні. Так, перетворення сільського господарства на домінуючу в структурі зайнятості сферу економічної діяльності утримувало рівень заробітної плати в ньому на вкрай низькому рівні, суттєво нижчому від рівня інших галузей економіки. Так, в 2001 р. 60,8% сільськогосподарських працівників отримували заробітну плату менше 150 грн./міс. порівняно з 26,0% працівників економіки в цілому²⁶. Невипадково, що рівень заробітної плати в області в цілому також залишався одним з найнижчих по Україні.

Водночас відзначимо, що це частково пом'якшило наслідки закриття підприємств –

мешканці області отримали можливість хоча на мінімальному рівні забезпечувати себе, працюючи у власних господарствах.

По-друге, занепад промисловості призвів також до стрімкого зниження технологічного рівня сільського господарства області. В 1990-ті рр. в економіці України та, зокрема, Закарпатської області, відбувся процес економічної примітивізації, після якого виживають, як відзначає норвезький економіст Е. Райнерт, тільки ті види діяльності, для яких характерною є постійна або спадна віддача – сектор традиційних послуг, видобуток сировини та сільське господарство, тобто ті сектори, в яких один з факторів виробництва має природне походження, кількість якого постійно зменшується, а якість погіршується. За таких умов, чимало з технологій сучасної епохи стають невиконаними, і збіднілі люди повертаються до використання примітивних інструментів та технологій²⁷. Так, в Україні в цілому по сільському господарству внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – у 5 разів. Значно скоротилася кількість техніки: в 1990-ті рр. в Україні один трактор припадав на 72 га орних земель, в той час як в Німеччині – на 8, у Франції – на 12²⁸.

Не дивно тому, що в сільській економіці області домінуючим став аграрно-дрібнотоварний господарський уклад, де основними виробничими факторами є робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією, елементарними знаряддями праці та механізмами.

Примітивізація сільського господарства проявилася і в зміні структури різних сільськогосподарських культур. Вже відзначений вище пріоритет діяльності ОСГ, а саме самозабезпечення, призвів до кардинального збільшення частки зернових і картоплі у посівних площах та відповідного зменшення частки кормових та технічних культур (в т.ч. таких важливих у радянський час трудомістких культур як, напр., тютюн).

²⁵ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 208–211.

²⁶ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 18.

²⁷ Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. Райнерт. – Москва: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – С. 203.

²⁸ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М.А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 77.

Цей факт свідчить про спрощення структури сільського господарства, його трансформацію з товарноорієнтованого на таке, що слугує насамперед задоволенню потреб самих селян та їх господарств. Перехід на вирощування цих культур (зернових та картоплі) зрозумілий з точки зору селянина з огляду на загальну соціально-економічну ситуацію, що склалася в сільських і, особливо, гірських, районах області (безробіття, брак можливостей для започаткування власної справи, фінансова нестабільність), але водночас він втягує селян в порочне коло низькопродуктивної та некваліфікованої праці, здатної забезпечити лише дуже скромні потреби в споживанні. Кліматично-природні умови Закарпатті, а надто його гірської частини, мало придатні для вирощування зернових та картоплі, що обумовлює кінцеву низьку продуктивність, що вкупі з ендемічним для Закарпаття малоземеллям означає ринкову неефективність та неконкурентоспроможність таких господарств у довшій перспективі. Окрім того, звуження номенклатури сільськогосподарської продукції погіршило для селян можливість вступати у відносини обміну. Проф. В.П. Мікловда вказує, що ефективна взаємодія домогосподарств і ринку можлива за рахунок поглиблення поділу праці на селі. Але в 1990-ті рр. функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості. В сукупності із слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування це зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом не тільки для зайнятості, але і спричинило збіднення асортименту продукції, що виробляється на селі, а також низький рівень оплати праці²⁹.

Зростання відносної частки сільського господарства в економіці області разом призвело до певної абсолютизації ролі цієї галузі. На нашу думку, це хибне переконання, але воно, на жаль, вже у 1990-ті рр. міцно вкорінилося в уяв-

леннях багатьох економістів про пріоритети розвитку економіки Закарпатської області. Наприклад, читаємо в одній з доповідей: «Стратегія розвитку агропромислового комплексу Закарпаття ... повинна передбачати не тільки прискорений розвиток сільського і лісового господарства ... але й перетворення його в основний високорозвинений структуроформуючий фактор розвитку всього народногосподарського комплексу регіону та його природно-економічних зон»³⁰.

Парадокс, що вислизає з уваги багатьох закарпатських економістів (і не тільки їхнього), які постійно вказують на багатий природний потенціал Закарпаття як передумову його розвитку, полягає в тому, що найбільш успішні країни часто мають дуже обмежений природно-ресурсний потенціал і тому змушені шукати штучних, створених людиною переваг, а не покладатися на природні, яким, як правило, притаманна спадна віддача.

З огляду на це зрозуміло, наскільки недалекоглядними і навіть у дечому шкідливими є заклики закарпатських економістів та чиновників до пріоритетності в області сільського та лісового господарства, а також туризму на тій підставі, що область володіє відповідним потенціалом, чи, користуючись термінологією Д. Рікардо, є відносно менш неефективною в цих видах економічної діяльності, аніж інші регіони України та сусідні країни. Ці види економічної діяльності характеризуються спадною віддачею та досконалою конкуренцією, а отже не здатні в довгостроковій перспективі забезпечити динамічне зростання економіки, заробітних плат та податкових надходжень з усіма наслідками, що впливають з цього для бізнесу, добробуту населення, стану соціальної та транспортної інфраструктури. Досвід ринкових трансформацій в Закарпатській області в 1990-х рр. яскраво підтверджує цю думку.

Висновки. Кризові явища в сільському господарстві Закарпаття призвели до значного скорочення виробництва в суспільному секторі сільського господарства. І хоч це скорочення було частково компенсоване зростанням виробництва

²⁹ Мікловда В.П. Ринкова трансформація економіки регіону / В.П. Мікловда. – Ужгород: Карпати, 2000. – С.48.

³⁰ Борщевський П. Стратегічні напрямки розвитку агропромислового комплексу Закарпатського регіону / П. Борщевський, Н. Савчур-Шекмар // Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи. Матеріали науково-практичної конференції – Ужгород, 1997. – С. 31.

в ОСГ, що виникли в результаті проведення аграрної реформи, але основною метою ОСГ було насамперед самозабезпечення селян, для них була притаманні використання ручної праці, примітивні технології, а відтак низька продуктивність. Розвиток ОСГ став вимушеною відпо-

віддю населення на деіндустріалізацію, безробіття, кризу продовольчого забезпечення. Можна констатувати, що ситуація в сільському господарстві Закарпаття в 1990-ті рр. стала закономірним наслідком деструктивних процесів в економіці в цілому.

References

- Borshchevskiy P. Stratehichni napriamky rozvytku ahropromyslovoho kompleksu Zakarpatskoho rehionu / P. Borshchevskiy, N. Savchur-Shekmar // *Ekonomika Zakarpattia sohodni i zavtra: shliakhy vykhodu z kryzy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii.* – Uzhhorod, 1997. – 380 s. [in Ukrainian].
- Ekonomika Zakarpattia. Statystychno-analitychnyi zbirnyk (period formuvannia rynkovykh vidnosyn 1990–1997 roky).* – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 1998. – 111 s. [in Ukrainian].
- Lendiel M. A. Ahrarni vidnosyny na Zakarpatti: uroky mynuloho ta suchasnist / M. A. Lendiel. – Uzhhorod: Patent, 1999. – 275 s. [in Ukrainian].
- Miklovda V.P. Rynkova transformatsiia ekonomiky rehionu / V. P. Miklovda. – Uzhhorod: Karpaty, 2000. – 185 s. [in Ukrainian].
- Miklovda, V.P. Hirski terytorii Zakarpattia: sotsialno-ekonomichni transformatsii: monohrafiia / V. P. Miklovda (red.). – Uzhhorod: PP «Breza», 2012. [in Ukrainian].
- Miklovda. V. P. Ahropromyslove vyrobnytstvo rehionu v umovakh rynkovykh transformatsii / V. P. Miklovda, M. V. Hazuda. – Uzhhorod: Lira, 2008. – 224 s. [in Ukrainian].
- Raynert E. Kak bogatyie strany stali bogatymi. i pochemu bednyie strany ostayutsya bednymi / E. Raynert. – Moskva: Izd. dom. Gos. un-ta – Vysshey shkoly ekonomiki. 2011. – 384 s. [in Russian].
- Silke gospodarstvo Zakarpattia. Statystychnyi zbirnyk za danymi 1990–2001 rokiv. – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 2002. – 58 s. [in Ukrainian].
- Statystychnyi shchorichnyk Zakarpattia za 1998 r. – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 1999. – 178 s. [in Ukrainian].